

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

МІСЬКА БРАМА Х ст. У КИЄВІ

Від міської брами Х ст. залишилися тільки фундаменти під заасфальтованою мостовою поруч з будинком № 11 по Володимирській вулиці, на північ від місця перехрещування її з Великою Житомирською вулицею (рис. 1).

Брама стояла з півдня при в'їзді у місто Володимира, яке являло собою фортецю, що існувала уже в Х ст. і була укріплена земляним валом і ровом. Над брамою знаходилась цегляна баштова будова.

У 1240 р. міська брама була зруйнована татарським військом хана Батия, яке через неї вдерлося у місто Володимира, внаслідок чого вона збереглася у пам'яті народу під назвою «Батиевої». У різні часи її також ще називали «Градскими вратами», «Софийскими» (у розпису Києва 1682 р.), «Киевскими» (на плані Києва 1745 р.). Кам'яні залишки брами стояли до кінця XVIII ст., у 1799 р. їх було розібрано на цеглу. За відомостями А. Глаголева, «до 1799 р. на проїзді через вал видно було ще залишки кам'яної міської брами, відомої під назвою «Батиевої»¹. За свідченням М. Берлінського, від «Батиевої» брами зберігалися залишки двох кам'яних стін до 1798 р.² У М. Закревського знаходимо згадку про те, що залишки брами були помітні навіть до 1856 р.³ На фундаменти даної брами неодноразово натрапляли під час земляних робіт.

Вперше їх виявили у 1893 р. (спостереження М. І. Петрова). У 1913 р. при плануванні Володимирської вулиці фундаменти брами були повністю розкриті. Член «Київського товариства охорони пам'яток давнини і мистецтва» А. Ертель обстежив фундаменти і наніс їх на план (рис. 1)⁴. З його короткого опису і креслення видно, що фундаменти—

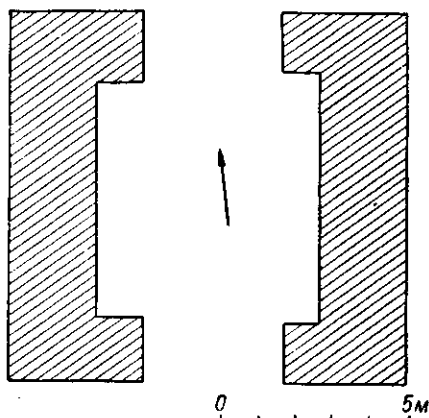

Рис. 1. План фундаментів брами.

¹ А. Глаголев, Краткое обозрение древних русских зданий и других отечественных памятников, Материалы для статистики Российской империи, СПб., 1839, стор. 86.

² М. Берлинский, Краткое описание Киева, СПб., 1820, стор. 188.

³ Н. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 201.

⁴ Цей план зберігається в ЦДІА, ф. Киевского общества охраны памятников старины и искусства, спр. 22 («Черновые чертежи Батиевых ворот») і 21 («Журнал совета, общих собраний и распределительных комитетов за 1911—1915 гг.», стор. 170—171).

це дві поздовжні кладки з буту шириною 2,3 м. Довжина фундаменту 10 м, ширина 10,6 м, ширина між фундаментами у середній частині проїзду 6 м.

Тоді ж виявилось, що ширина проїзду на кінцях (південному і північному), тобто на місці в'їзду і виїзду, становить лише 3,7 м, оскільки на кінцях кладка фундаментів розширюється до середини у східній частині на 1 м, а в західній — на 1,3 м, відповідно звужуючи на 2,3 м

Рис. 2. Фундамент брами, перерізаний траншеєю водопроводу у поздовжньому напрямку (1935 р.).

в'їзд і виїзд. На цих самих кінцях ширина кладки фундаменту з півночі на південь становить 1,6—1,9 м.

У 1935 р. під час прокладання водопровідної траншеї шириною 0,7 м, глибиною 2 м біля будинку № 11 по Володимирській вулиці (на тротуарі поруч з мостовою) було перерізано в поздовжньому напрямку бутову кладку фундаменту протягом 10 м (рис. 2). На фундаменті знаходилася квадратна міцна цегла ранньофеодалного часу товщиною 3 см, скріплена вапновим розчином того ж часу. Поверх цієї цегли була цегла середньовічна — крихка, з жолобками з одного боку, розміром 28×15×6 см. Отже, брама відбудовувалася пізніше і була також цегляною. У «Росписи Києва 1700 года», де ця брама має назву «Софейских ворот», згадується «Софейская каменная башня», що знаходиться у «меншом городе» (тобто місті Володимира), «в 353 сажнях с полу-саженью от Золотых ворот».

У 1940 р. під час прокладання теплофікаційної траншеї з підвалу будинку № 11 на протилежний бік вулиці до проміжку між будинками № 12 і 14 було прорізано бутову кладку фундаменту (рис. 3). Траншея була шириною 1,5 м, глибиною 2 м. На відстані 6,5 м від стіни будинку

№ 11, де тротуар підходить до заасфальтованої мостової, на глибині 0,32 м від рівня сучасної поверхні була виявлена цегляна кладка на розчині сірого кольору з білими крапочками, звичайному для XVII—XVIII ст., що вказує на реставрацію брами протягом довгого часу її існування. На глибині 0,77 м від сучасної поверхні починалась бутова кладка, яка сягала 1,23 м і лежала *in situ* на лесі. Камені у кладці були з пісковику сірого кольору⁵, різної форми і різного розміру, не

Рис. 3. Фундамент брами, перерізаний теплофікаційною траншеєю у поперечному напрямку (1940 р.).

оброблені; деякі з них були добре пригнані один до одного. Переважали великі камені; один, наприклад, мав розміри 45×49×58 см, а внизу лежав великий камінь, схожий на товсту плиту. Камені не скріплені розчином (рис. 4), і слідів розчину на них немає; місцями було добре помітно, що вони складені на глині жовтого кольору. Такий примітивний спосіб кладки фундаменту — бут на глині — вказує на довізантійську техніку будівництва. Вона схожа на кладку стародавнього капища, теж складеного з пісковику на глині, що його В. В. Хвойка відкрив у 1908 р. під час розкопок у старій частині міста, у колишній садибі М. Петровського (тепер біля будинку Київського історичного музею)⁶. Місцями між каменями кладки траплявся щебінь, серед якого знаходились уламки тонкої плиточної червоної цегли ранньофеодальних часів та куски міцного розчину рожевого кольору; зустрівся також фрагмент фрески з коричневою фарбою. Це, мабуть, фреска церковної будівлі, що могла стояти над брамою, як це ми бачимо у Троїцькій брамі

⁵ Така порода пісковику зустрічається в межах Києва над Дніпром у третинних покладах під червоною глиною. Вона є і на Замковій горі (Киселівці).

⁶ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 66.

Киево-Печерської лаври. Тут же трапився плескуватий кусок світло-рожевого розчину із згладженою з одного боку поверхнею, яка буває на оштукатурених стінах будівель.

Ширина виявленої на тротуарі кладки фундаменту дорівнює 2,3 м. Кладка залягає на глибині 2 м від сучасної поверхні. На відстані 6 м від цієї кладки у траншеї, прокладеній поперек вулиці, зустрілася друга подібна бутова кладка, теж складена з каменів пісковика. Вона почи-

Рис. 4. Бутова кладка східної частини фундаменту брами у теплофікаційній траншеї 1940 р.

налася на глибині 0,65 м від сучасної поверхні (серед вулиці трохи підвищеної) і сягала 1,5 м. Камені були добре пригнані один до одного і не скріплені вапном (рис. 5). Між каменями цієї кладки зустрічалися уламки також стародавньої цегли і куски розчину X—XII ст. Наявність їх тут можна пояснити тим, що в наші часи при проведенні тих чи інших будівельних робіт (прокладення водопровідних труб, теплофікаційних траншей) була пошкоджена перша кладка і цегла з неї потрапила в нескріплену бутову кладку.

Крім того, браму добудовували та перебудовували в минулі часи внаслідок її пошкодження під час ворожих нападів.

Поруч з обома виявленими кладками контури траншей, які у свій час було проложено для закладення цих фундаментів, не простежувались. Траншеї були розширені до 2,1 м, очевидно, під час розкопування фундаментів у 1913 р., коли «розкопки провадилися траншеєю навколо фундаментів»⁷.

У 1940 р. між обома фундаментами брами було виявлено дерев'яну вимостку пізнішого часу, яка складалася з соснових деревин, покладених поперек проїзду. Дерево збереглося досить добре. Його товщина в діаметрі від 10 до 15 см. Ця вимостка лежала на глибині 0,85 м від сучасної поверхні, а під нею на глибині 1,05 м було виявлено залишки другої дерев'яної вимостки — помосту з товстих дубових дощок, що лежали вздовж проїзду брами. На дерев'яній вимостці в землі знайдено невелику срібну литовську монету — полугрош 1563 р. Сігізмунда II

⁷ В. Стефанович, З археологічних розвідкових розкопок 1913 року в Києві, Наукові записки ІМК, кн. 5-6, К., 1935, стор. 189.

Августа, яка трохи обламана, а також незначний фрагмент посудини з голубою поливою.

Під дерев'яними вимостками земля була темна, насипна, добре збита, з золистими прошарками. В ній трапилися фрагменти глиняного грубого посуду IX—X ст., фрагменти посуду з лінійним орнаментом XI—XII ст., уламки тонкої (товщиною 2,5 см) плиточної цегли, уламок невиразної залізної речі, а біля другої кладки зустрілася велика ручка амфори київського типу.

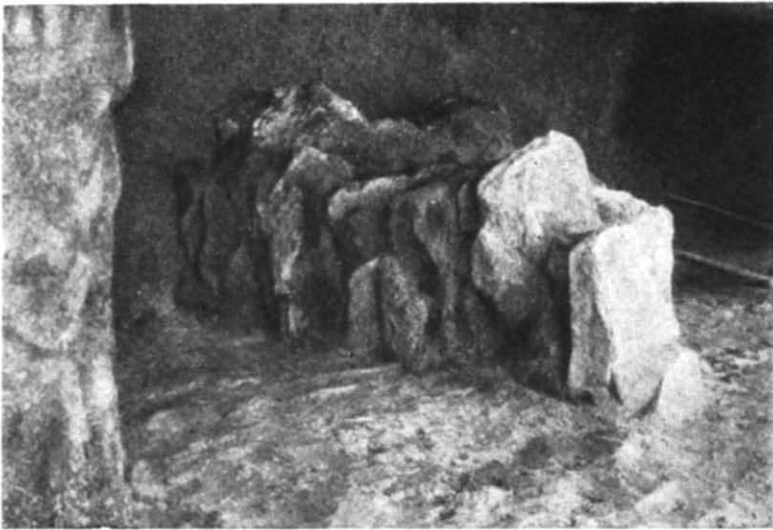

Рис. 5. Бутова кладка західної частини фундаменту брами у теплофікаційній траншеї 1940 р.

Насипна земля під вимостками сягала глибини 1,75 м, нижче починався материковий лес. Вимостки теж були пошкоджені прокладкою водопровідних труб.

Таким чином, обома траншеями, прокладеними вздовж (1935 р.) і поперек (1940 р.) Володимирської вулиці, встановлено, що фундаменти обох стін брами охоплюють площу, що в плані має майже чотирикутну форму розміром $10 \times 10,6$ м⁸. Ці розміри цілком збігаються з даними розкопок 1913 р. Такому плану фундаментів відповідає вигляд брами, що його подано на плані Києва 1695 р., де на межі міста Володимира і міста Ярослава стоїть брама з невеликим проїздом, помітним у середній частині її фасаду⁹.

Розглянута брама є компонентом фортифікаційного спорудження часів Київської Русі. В антураж цієї брами входили земляні вали, що тяглися по обидва її боки. Перед валами проходив рів, через який перед брамою було перекинута підйомний міст, як це показано на плані

⁸ І. Самойловський, Археологічні спостереження під час земляних робіт на території Києва у 1935 і 1940 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР. Фундаменти лежать не косо, як дехто гадає, а прямо по осі Володимирської вулиці, як це помітно на фото 1935 р. (рис. 2) і на плані Києва 1695 р. Від брами вулиця прямувала до площі, що називалася «Бабій торжок» і знаходилася біля Десятинної церкви. Виявлені фундаменти брами розташовані на відстані 6,5 м від стіни будинку № 11 по Володимирській вулиці і на відстані 16,5 м від скошеного рогу цього будинку, що виходить на Велику Житомирську вулицю. Під час прокладання теплофікаційних труб Інститутом археології АН УРСР було вжито заходів для охорони фундаментів цієї видатної пам'ятки стародавнього цивільного будівництва і нижню частину кладки виявленого фундаменту в обох пунктах збережено.

⁹ «План Києва, составленный в 1695 г.», Издание Киевской комиссии для разбора древних актов, К., 1893.

древнього Києва М. Закревського (атлас «Київ», лист 5). Міст через рив перед цією брамою згадується у літопису під 1068 і 1147 рр.¹⁰ Сліди цього рову було виявлено у 1911 р. по Великій Житомирській вулиці у садибі № 6а¹¹. У 1949 р. перед фундаментами брами по тій самій вулиці при проведенні газопроводу було простежено контури рову протягом 10 м.

Від ранньфеодалних часів у Києві збереглося ще дві проїзні брами, з якими можна порівняти розглянуту браму. Це Троїцька брама Києво-Печерської лаври і «Золота брама». Можна гадати, що композиція старокиївської міської брами послужила зразком для обох цих брам.

И. М. САМОИЛОВСКИЙ

ГОРОДСКИЕ ВОРОТА X в. В КИЕВЕ

Резюме

От этих ворот, через которые въезжали в город Владимира, до нашего времени сохранились только фундаменты. Они находятся под заасфальтированной мостовой в старой части Киева рядом с домом № 11 по Владимирской улице. Фундаменты обеих стен ворот охватывают площадь, имеющую в плане почти четырехугольную форму, размером 10×10,6 м.

Киевские ворота города Владимира датируются X в., они представляют собой монументальный архитектурный памятник времен Киевской Руси.

¹⁰ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб., 1871, стор. 247, 120, 121.

¹¹ Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва, зб. 1, К., 1931, стор. 100.
